

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ЗА СОБОРНИМ УЛОЖЕННЯМ

Олена Козинець,

канд. істор. наук,
м. Чернігів

Прийняття Соборного Уложения 1649 р. (далі – СУ) як збірки феодального права було зумовлене ситуацією, що склалася в Росії в першій половині XVII ст. Це війни із Швецією та Польщею, зміна правлячої династії, необхідність проведення масштабної систематизації чинних правових норм [1].

Слід зазначити, що СУ було першою друкованою пам'яткою російського права і в багатьох відношеннях визначило тенденції подальшого процесу в розвитку феодального суспільства. Уложения 1649 р. більше 200 років не втрачало свого значення, зокрема воно започаткувало у 1830 р. «Полное собрание законов Российской империи».

СУ за змістом можна назвати зводом законів, які відносилися до різних галузей права. Достатньо чітко була визначена сфера цивільно-правових відносин. Цьому сприяв розвиток товарно-грошових відносин, формування нових типів і форм власності, кількісне зростання цивільно-правових операцій. Великі зміни стосувалися норм речового, зобов'язального, сімейного та спадкового права.

Метою цієї статті є аналіз формування та розвитку цивільно-правових норм по Соборному Уложенню 1649 р.

Суб'єктами цивільно-правових відносин за СУ були як приватні (фізичні), так і колективні особи. причому поступово розширювалися юридичні права приватної особи за рахунок поступок з боку особи колективної. Суб'єкти цивільного права повинні були відповідати таким вимогам, як стать (спостерігалася істотне зростання правоздатності жінки в порівнянні з попереднім етапом), вік (пенз у 15–20 років давав можливість самостійного прийняття маєтку, кабальних зобов'язань тощо), соціальне та майнове становище.

Речі за СУ були предметом ряду правочинів, відносин і зобов'язань. Основними способами набуття майна вважалося захоплення, знахідка, давнина, пожалування та безпосередньо придбання в обмін або при покупні, тобто при укладенні договору.

Що стосується терміна «давнина», то СУ, на відміну від Судебників, не визначало точного строку, необхідного для придбання права власності.

Особливе місце в СУ займала процедура пожалування землі. Вона була складним

комплексом юридичних дій, які охоплювали видачу жалуваної грамоти; складання довідки (тобто запис певних відомостей про особу, яка наділяється землею у книзі відповідного приказу); введення у володіння, що полягало в публічному відмірі землі. Роздачу землі, разом з Помісним приказом, здійснювали й інші органи – Розрядний приказ, Приказ Великого палацу, Малоросійський, Новгородський, Сибірський та ін.

Договір у XVII ст. залишався основним способом набуття прав власності на майно, зокрема на землю. Але в договорі вже втрачають значення ритуальні обряди, відбувається заміна формалізованих дій (участь свідків при укладенні договору) письмовими актами («рукоприкладством» свідків без їх особистої участі).

Цивільне право відображало подальший розвиток товарно-грошових відносин, передусім у частині права власності та зобов'язального права. Основними формами земельних володінь у цей період були царські палацові землі, вотчина та помістя. *Чорносошні землі*, що перебували у володінні сільських громад, були власністю держави. Відповідно до СУ *палацові землі* належали царю та його сім'ї, державні (чорносошні) землі належали царю як главі держави. Фонд цих земель на середину XVII ст. істотно зменшився унаслідок роздачі за службу.

Вотчинне землеволодіння відповідно до розділу XVII СУ [2] поділялося на родові, куплене та дароване. Вотчинники мали більш привілейовані права на розпорядження своїми землями, ніж поміщики: могли продати (з обов'язковою реєстрацією в Помісному приказі), закласти або передати у спадок (хоч і з обмеженнями).

СУ встановило право родового викупу (у разі продажу, застави або міни) протягом 40 років точно визначеними особами. На куплену вотчину право родового викупу не поширювалося. Родові та вислужені вотчини не могли передаватися за заповітом стороннім особам, якщо у заповідача були діти або бокові родичі. Заборонялося родові та вислужені вотчини дарувати церкві. Куплені у сторонніх людей вотчини після передачі їх у спадок ставали родовими.

Усі існуючі зміни в правовому статусі помісного землеволодіння узагальнив XVI розділ СУ, а саме: власниками маєтків могли бути як бояри, так і дворяни; маєток передавав-

ся у спадок у встановленому порядку (за службу спадкоємця); частину землі після смерті власника отримували його дружина та дочки («на прожиток»); дозволялося давати помістя в придане; дозволявся обмін помістя на помістя або на вотчину, зокрема більше на менше. Поміщики без царського указу не мали права вільно продавати або закладати землю.

СУ підтвердило укази початку XVII ст. про заборону брати на службу та наділяти помістями дітей мужиків, попів, боярських холопів і монастирських слуг. Це положення перетворило дворянство на замкнутий стан.

Уперше у СУ до складу цивільних правовідносин увійшли *сервітуту* – юридичне обмеження права власності однієї особи на користь права користування іншої або інших осіб. *Особисті сервітуту* – це обмеження на користь певних осіб, спеціально обумовлених у законі, наприклад, потрава лугів ратниками, що знаходяться на службі. *Речові сервітуту* – це обмеження права власності на користь невизначеного числа суб'єктів. Вони передбачали право власника млина у виробничих цілях заливати луг, що належить іншій особі; можливість зводити піч біля стіни сусідського будинку або будувати будинок на межі чужої ділянки тощо (розділ X). Разом із тим право власності обмежувалося прямим розпорядженням закону або встановленням правового режиму, який не гарантував «вічної власності».

СУ визначає право на чужу річ: право ставити заводи на річці в межах свого володіння, але за умови, що сусіднім поміщикам заводи не принесуть збитку; право козовиць, рибного лову, полювання в лісах на землях, що належали іншому власнику. У містах заборонялася споруда печей упритул до сусідніх будівель; не дозволялося лити воду, змитати сміття на сусідні двори тощо.

У СУ відображена достатньо розвинута на той час система зобов'язань, що виникали з договорів і деліктів. Зобов'язання за договорами переважали над позадоговірними [3, с. 70].

З середини XVII ст. зобов'язання, що виникали з договору, стали забезпечуватися не особою, а майном відповідача. Відповідальність за зобов'язаннями не була індивідуальною. Один за одного відповідали подружжя, батьки, діти. Холопи та селяни несли відповідальність за своїх панів, а ті, у свою чергу, відповідали за своїх людей і селян. Борги за зобов'язаннями переходили у спадок. У разі стихійного лиха передбачалося відстрочення сплати боргу до 3 років (розділ X).

СУ багато уваги приділило формам укладення договорів, серед яких усе більшого значення набувала письмова форма («крепость», «кабала»), а для деяких, найважливіших (наприклад, купча на землі або двори) –

кріпосна, що вимагала офіційного засвідчення або реєстрації в установі.

Відповідно до СУ акти повинні були писатися площадковими піддьячими при свідках. У важливих справах (купчі та застави на вотчину і двори) свідків повинно бути 5–6 осіб, у менш важливих – дві-три людини, але не менше двох свідків.

Широка практика договірних відносин зумовлювала різні зловживання. СУ передбачало три злочинних діяння, пов'язаних з укладенням договорів: складання помилкової позикової кабали або іншої крепості за угодою з площадковими піддьячими; укладання операції під примусом; спроба помилкового звинувачення в примусі до операції [4, с. 212]. Закон у цих випадках давав потерпілому право шляхом термінової (не пізніше тижня) подачі чолобитної оскаржити дії свого контрагента, а воевод і наказових людей зобов'язував ужити негайні заходи до розслідування справи. За підроблену крепость визначалася торгова страта, відшкодування ганьбою та в'язниця на півроку. Площадковим піддьячим загрожувало відсікання руки, послухам – торгова страта та тюремне ув'язнення. Торгова ж страта та відшкодування безчестя визначалися за помилкове звинувачення в примусі до операції і, зрозуміло, виконання умов укладеного договору. Допускалося, що помилкове звинувачення в примусі до операції робилося на суді. У такому разі кримінальна відповідальність не встановлювалася, а суд визнавав операцію дійсною та вимагав виконання її умов (розділ X).

Переслідувалася також купівля-продаж речей, на які продавець не мав права власності. Якщо покупець придбав річ, на яку продавець не мав права власності, він повинен був повернути річ законному власнику та довести своє незнання того, що продавець не мав права власності на річ.

СУ визначало порядок визнання договору недійсним. Недійсними вважалися договори, укладені в стані сп'яніння, із застосуванням насильства або шляхом обману.

СУ були відомі договори купівлі-продажу, міни, дарування, зберігання, поклажі, найму й ін. Так, договори купівлі-продажу нерухомості повинні були оформлятися письмово і «купчою крепостью» (скріплятися підписами свідків і реєструватися в приказах). Купівля-продаж рухомого майна відбувалася внаслідок словесної угоди та передачі речі покупцю. Але указ 1655 р. наказував суддям не приймати чолобитні за договорами поклажі та позики без письмових документів. Таким чином, намітився перехід від словесної форми укладення договорів до письмової [5, с. 50].

Договір позики у XVI–XVII ст. укладався тільки у письмовій формі. Для згладжування соціальних суперечностей розміри відсотків

за позиками обмежувалися (20 %). У СУ була зроблена спроба заборони стягування відсотків за позиками, але на практиці позикодавці продовжували брати відсотки. Договір супроводжувався заставою майна. Закладена земля переходила у володіння кредитора (з правом користування) або залишалася у заставника з умовою сплати відсотків до погашення боргу. При несплаті заборгованості земля переходила у власність кредитора. Рухоме майно при заставі теж передавалося кредитору, але без права користування.

З розвитком промислів, мануфактури та торгівлі набув поширення договір особистого найму, який складався у письмовій формі на термін не більше 5 років. В усній формі особистий найм допускався на термін не більш як 3 місяці. Відомі договори підряду майстровими людьми та майнового найму (оренда).

Договір поклажі, який раніше розглядався як дружня послуга, в першій половині XVII ст. став кваліфікуватися законом як майновий договір і оформлявся тільки у письмовій формі [4, с. 213].

СУ відомі зобов'язання із заподіяння шкоди, наприклад відшкодування збитку, викликаного потравами полів, потрава хліба худобою, насильницький збір і пошкодження чужого хмелю, косовиця сіна, порушення чужої пташиної привади, охота на ній або псування пристосувань для лову птахів; те саме при псуванні в чужому угідді боргних дерев або викрадення бджолиного вулика; порубка лісу, крадіжка яблук у саду, овочів у городі (розділ X).

Нерідко відшкодування збитку відбувалось у формі сплати потерпілому фіксованої суми, яка в такому разі набувала форми штрафу. Таким самим чином відшкодовувався збиток, заподіяний чужій худобі.

СУ була передбачена також кримінальна або цивільна відповідальність власників тварин (зокрема собак) за збиток, заподіяний не майну, а людям. У даному випадку відшкодовувалися ганьба та каліцтво, а якщо нанесена матеріальна шкода, то збиток погашався у подвійному розмірі.

У справах за зобов'язаннями із спричинення шкоди СУ розрізняло дії навмисні та ненавмисні, що мали різні правові наслідки. Допускалося, що при спалюванні соломи або трави на своїх нивах і лугах вогонь міг заподіяти збиток чужим городам або нивам. Розшуком встановлювалося, чи зроблено це «хитрістю», чи ні. У першому випадку збитки відшкодовувалися за позовом, а в другому – ні. Якщо в результаті ненавмисної пожежі в будинку згорять інші будинки, справу також не порушували. Але коли згорить будинок, знятий за наймом, через недбалість постояльця, то слідувала повна компенсація збитку. Аналогічно розцінювалася пожежа в лісі.

Якщо причиною її була ворожнеча або нехтування, слідували відшкодування збитку власнику лісу та пеня в государеву скарбницю.

Важливу частину цивільних правовідносин складало сімейне право, норми якого часто змішувалися з нормами зобов'язального права: сім'я нерідко називалася «стачка», «артіль» [6, с. 200]. Шлюбно-сімейні відносини в Російській державі регулювалися церковним законодавством. Джерела церковного права дозволяли шлюби в ранньому віці. По «Стоглаву» (1551 р.) дозволялось одружуватися з 15 років, виходити заміж з 12 років. Шлюб починався із заручин, які відбувались у ранньому віці (змова батьків) і супроводжувалися письмовою фіксацією (складання рядного запису). Його порушення мало юридичні наслідки. Так, розірвати рядний запис можна було сплатою неустойки. На практиці прості люди рядний запис не складали й одружувались у більш пізньому віці.

За церковними законами перший шлюб оформлявся вінчанням, другий і третій – благословенням; четвертий шлюб церковне право не визнавало. Відповідно до СУ четвертий шлюб не породжував юридичних наслідків. Розлучення допускалось, але при дотриманні таких вимог: відхід чоловіка в монастир, звинувачення чоловіка в антидержавній діяльності, нездатність дружини до дітонародження. Хоч у XVII ст. починається процес пом'якшення прав чоловіка відносно дружини та батька відносно дітей, до кінця XVII ст. чоловік міг віддати дружину і дітей у служіння, записати в кабалу разом із собою.

Внутрішньосімейні відносини регулювалися так званним Домостроем, складеним у XVI ст., відповідно до якого чоловік міг карати дружину, а вона повинна була бути покірною чоловіку.

Батькам дозволялося карати дітей за неслухняність, не давати їм свободи в юності. Домострой, установлюючи тілесні покарання, рекомендує застосовувати їх розумно. Якщо батьки, караючи дітей, забивали їх до смерті, СУ призначало покарання лише в один рік в'язниці та церковне покаяння. Якщо діти вбивали батьків, то каралися за скоєне смертною карою [7, с. 13]. Так, СУ вперше ввело в світське законодавство розгляд злочинів дітей відносно своїх батьків. До того вони регламентувалися церковним законодавством. Грубість відносно батьків, биття, заволодіння їх майном, відмова почитати й утримувати в старості тягли за собою для дітей покарання батогами. Також заборонялося дітям скаржитися на батьків у судовому порядку. Таким чином, майже не обмежені права батьків відносно дітей, а чоловіка – відносно дружини відображали в галузі сімейних відносин важливу ознаку феодального права – права-привілею [4, с. 215–216].

Починаючи з XVII ст. спостерігається процес поділу майна подружжя, дітей і батьків. Це можна пояснити прагненням законодавця закріпити майно за певною особою, у тому числі приданого. Чоловіку не дозволялося розпоряджатися приданим дружини без її згоди. З XVII ст. скасовується право віддавати боржника «кредитору з річною до викупу» разом із його дружиною. Пізніше відмінюється встановлена СУ відповідальність дружини та дітей за борги чоловіка і батьків.

Спадкове право у період, що розглядається, існувало за законом і за заповітом. Основна увага приділялася порядку передачі землі у спадок. Заповіт оформлявся, як і по Судебнику 1497 р., письмово. Допускався усний заповіт у разі неписьменності заповідача, якщо він здійснювався в присутності свідків і представників церковної влади.

У земельному праві був передбачений захист церковних інтересів і боротьба центральної влади проти розширення церковного землеволодіння. Родова та дарована вотчина підлягала передачі у спадок тільки членам того роду, до якого належав заповідач. А заповідальні розпорядження поширювалися тільки на куплену вотчину та рухоме майно. Так, законодавство, захищаючи станові інтереси, забороняло заповідати землі церквам. За відсутності заповіту або законних спадкоємців майно поступало тепер не церкві, а в царський домен. Церква та монастирі отримували із скарбниці гроші на помин душі померлого у розмірі вартості вотчини.

Право на спадок згідно із законом мали сини, а за їх відсутності – дочки. До спадкування допускалися вдови. Так, з 1642 р. було встановлено, що вдова загиблого на війні поміщика отримує «на прожиток» до смерті або виходу заміж 20 % помістя, померлого в поході – 15 %, а померлого на службі (вдома) – 10 %. На частку вдови у спадкуванні рухомого майна припадало 25 % спадку.

Згідно із загальним правилом, смерть боржника могла бути підставою для перенесення майнової відповідальності на його родичів. Відповідальність по боргах поширювалася на всі види майна.

З початку XVII ст. дочки отримали право на спадкування і за наявності братів. Після смерті батька їм видавалася частина «на прожиток». У разі виходу заміж вдови або дочок «прожиткове» помістя віддавалося в придане. Проте родові та вислужені вотчини дочки успадковували лише за відсутності синів. Вдовам земля видавалася тільки з вислуженої вотчини; у разі виходу вдови заміж або смерті вислужена вотчина переходила до роду чоловіка.

З бокових родичів право на спадок мали брати та їх низхідні, а з середини XVII ст. – і далекі родичі.

Висновки

З ухваленням СУ в 1649 р. уперше в історії російської державності була зроблена спроба створити єдиний збір усіх діючих правових норм, охопити ним усі сторони суспільно-політичного й економічного життя Російської держави, а не окремі групи суспільних відносин, намітився поділ норм права на галузі й інститути.

Зближення правового статусу вотчини та помістя, що завершилося в середині XVII ст., вказувало на консолідацію майнових прав, що належали різним групам пануючого класу. Однією з ознак цього стало право обміну вотчини на помістя з відповідною передачею прав і обов'язків, що лежали на об'єкті обміну. Але не менш важливим симптомом зближення цих форм землеволодіння став трансформований порядок передачі помість у спадок, по суті, мало чим відмінний від вотчинного спадкування.

Розвиток інститутів цивільного права свідчив про формування чітких уявлень про право приватної власності, виникнення великого числа індивідуальних власників і, як наслідок, про зіткнення їх власницьких інтересів.

Разом із тим право власності обмежувалося прямими розпорядженнями закону або встановленням правового режиму, який не гарантував «вічної» власності (збереження терміну в сорок років для викупу родової вотчини). Таким чином, право приватної власності продовжувало піддаватися обмеженням.

У сфері зобов'язань у XVII ст. обов'язкової сили набула письмова форма укладення договорів і, відповідно, основним доказом у цивільно-правових суперечках стали свідчення не свідків, як раніше, а письмові документи.

Література

1. Козинець О. Г. Поняття злочину за Соборним Уложенням 1649 р. // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 12. – С. 155–158.
2. Соборное Уложение 1649 года // Хрестоматия по истории государства и права России. – М., 2007. – С. 47–138.
3. Чистяков И. О. История отечественного государства и права. – М., 2006. – 422 с.
4. Маньков А. Г. Уложение 1649 г. – кодекс феодального права России. – Л., 1980. – 272 с.
5. Тихомиров М. Н., Епифанов П. П. Соборное Уложение 1649 года. – М., 2006. – 288 с.
6. Мазарчук Д. В., Темушев С. Н. История русской государственности и права (до октября 1917 г.). – Минск, 2007. – 392 с.
7. Омельченко О. А. Становление абсолютной монархии в России. – М., 2006. – 302 с.

